

УДК 94(477.51)

Н.М. Товстоляк

**В.В. ТАРНОВСЬКИЙ (1810–1866)
У РОКИ ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ
СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р.
(ЗА ЕПІСТОЛЯРНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)**

Стаття побудована на маловідомих епістолярних джерелах про участь прогресивного українського суспільного діяча В.В. Тарновського (1810–1866) у підготовці та проведенні селянської реформи 1861 р. В.В. Тарновський був одним з відомих українських експертів з економіки сільського господарства, поміщицького господарства та соціальних відносин в українському селі XIX ст. Свої наукові дослідження, практичну діяльність він здійснював у тісній співпраці з активним учасником підготовки та проведення селянської реформи 1861 – Г.П. Галаганом та іншими. Г.П. Галаган був його близьким другом, сусідом по маєтку, разом вони працювали у комісіях з підготовки селянської реформи, а після 1861 р. – у губернських земських установах. Маловідомі листи В.В. Тарновського до Г.П. Галагана розкривають складний процес проведення селянської реформи на Чернігівщині та Полтавщині.

Діти В.В. Тарновського, Василь і Володимир Тарновські, зять М.А. Рігельман (чоловік дочки) також брали участь у проведенні селянської реформи. В.В. Тарновський та Г.П. Галаган були душоприказниками заповіту Д.П. Журавського. У 1856 р. український прогресивний економіст-статистик Д.П. Журавський заповів своє майно на викуп дворових людей. У 1869 р. Г.П. Галаган передав капітали Д.П. Журавського управлінню Київського навчального округу.

Ключові слова: В.В. Тарновський, Г.П. Галаган, Д.П. Журавський, М.А. Рігельман, селянська реформа 1861 р.

Актуальність дослідження визначається необхідністю вивчення глибинних процесів життя українського суспільства у період підготовки та проведення селянської реформи 1861 р. У цьому контексті значний науковий інтерес представляє суспільна діяльність визначного українського діяча періоду реформ Василя Васильовича Тарновського (1810–1866), до прізвища якого часто додають «старший», а до прізвища його сина, Василя Васильовича Тарновського (1838–1899), – «молодший». У родинному архіві Тарновських Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського, фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігаються цінні епістолярні джерела, які розкривають настрої українського суспільства середини XIX ст., але поки ще є маловідомими. Тому вивчення досвіду учасників селянської реформи залишається особливо актуальним в умовах сучасних реформ у сільському землекористуванні.

Реформаторській діяльності В.В. Тарновського присвячені розділ нашої кандидатської дисертації «Меценати та суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.» [1], наукові публікації [2;3;4]. Значну увагу діяльності В.В. Тарновського приділила у своєму ґрунтовному науковому дослідженні «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект)» Т.Ф. Литвинова [5]. У процесі наукових пошуків нами були знайдені маловідомі епістолярні матеріали, що висвітлюють діяльність В.В. Тарновського у другій половині 50-х – у першій половині 60-х рр. XIX ст. У нашій статті ми до-

водимо їх зміст до сучасних дослідників.

Василь Васильович Тарновський був сином небагатого полтавського поміщика. За допомогою свого родича, мецената та громадського діяча Г.С. Тарновського, йому вдалося закінчити Ніжинську гімназію вищих наук князя Безбородька, Московський імператорський університет. З часів навчання у Ніжині він проявляв значний інтерес до суспільних наук, зокрема економічних відносин та статистики, а також до вивчення звичаєвого права українського народу. Його статті «Про подільність сімей у Малоросії» [6] та «Юридичний побут Малоросії» [7] привернули увагу багатьох у Російській імперії. Необхідність утримувати свою сім'ю (дружину і трьох дітей), допомагати своїм братам та сестрам змусили його залишити наукову кар'єру, але він, працюючи управляючим маєтками Г.С. Тарновського, керуючи своїм спільним з братами маєтком, продовжував наукові дослідження, набуваючи значного практичного досвіду. Його ім'я було широко відомо у столичних колах, тому з початком підготовки селянської реформи 1861 р. його, разом із Г.П. Галаганом, запросили до столиці для роботи у редакційних комісіях, у яких вони брали надактивну участь.

Після закінчення роботи комісій В.В. Тарновський відмовився від столичної служби та повернувся до Чернігівщини, майже постійно проживав у своїй садибі Качанівка, яка у 1861–1862 рр. стала своєрідним штабом реформ. А саме – це був його кабінет у північному куті залу парадної анфілади другого поверху палацу. У цьому кабінеті були написані численні документи, проекти, сюди надходили листи мирових посередників, тут розв'язувалися складні ситуації, приймалися нестандартні рішення. Одна з таких ситуацій склалася на початку серпня 1861 р. у с. Лебединці, що належало Г.П. Галагану, де селяни відмовилися підписувати уставну грамоту, складену мировим посередником. Це продовжувалося до 8 грудня 1861 р., мировому посереднику П.Д. Барановському і становому приставу не вдалося заспокоїти селян [8, арк. 1]. Як вдалося вирішити цю проблему, відомо з листів В.В. Тарновського до Г.П. Галагана [8].

В.В. Тарновський на той час знаходився у м. Прилуки. 28 грудня 1861 р. він написав листа до Г.П. Галагана, у якому прокоментував ситуацію. Він писав, що губернатор вимагає проведення з'їзду мирових посередників у с. Лебединець з метою умовити селян підписати уставну грамоту. В.В. Тарновський зазначав, що селяни вважають землю «...своєю родовою або заслуженою власністю. Положення не тільки не розсіяло цей помилковий погляд, але, навпаки укорінило його: упорядкування нинішнього їх наділу, ненависного за своїми наслідками для багатих і бідних земельним наділом. Перші тому, що грамота, як у дзеркалі, відображає масу землі, а з нього і масу повинностей, бувших на селі рідними для усіх, а других, тому що разом з очаруванням свободи настає розчарування: у немаючого нізвідки не при-

буде матері землі, за цими власниками слідують особи, що ніколи не мали землі предків, вони мріють про закріплення за ними сучасних наділів, так як вони ясно вбачають, що власники не можуть з часу Маніфесту розпоряджатися цими землями. Багато є й інших тлумачень, нерідко логічних, наприклад: селяни не підозрюють у підступному умислі позбавити їх майбутніх благ, видачею зараз же грамоти, коли в грамоті призначена робота почті утричі менше за сучасну... Ми зараз у становищі Кутузова, котрого Суворов, перед штурмом Ізмаїла призначив комендантом не захопленої ще фортеці...» [8, арк. 29–29 зв.]. У випадку відмови селян підписати грамоту, Василь Васильович запропонував обрати уповноважених від громади селян для перевірки землі; якщо відмовляться від перевірки, то «я вважаю поступити так: у мільонний раз почати доказувати необхідність і законність уставних грамот, потім, якщо великого успіху не буде, зайнятися публічною, у присутності усіх, перевіркою землі...» [8, арк. 30 зв.].

У січні 1862 р. В.В. Тарновський повідомив Г.П. Галагана, що виступ у с. Лебединці вдалося приборкати мирним шляхом: «Ваші лебединські селяни умиротворені, не потрібно було удаватися до будь-яких агресивних засобів, хоча, признаюсь, потрібні були усі стриманість та надзвичайне терпіння, щоб не допустити себе до них. Нестерпний стан не отримувати відповіді на найпростіші істини, і я вважаю, що немає нічого гірше – революції на колінах. Вона втім блискуче переможена у Лебединці: викликом за сімейним списком селян поодиночці...» [8, арк. 33–34 зв.]. З листа також відомо, що це відбулося за участю членів з'їзду мирових посередників.

Аналізуючи ситуацію зі складанням уставних грамот, В.В. Тарновський писав, що селяни є «бідними страждальцями за ідею», грамота повинна бути звичайним розрахунком за майно, головною суперечкою була так звана «предківська» земля. Він цитує слова селян Пирятинського маєтку: «...пани прийшли до нас голими, а тепер хочуть платню за нашу ж землю. Ми слухаємо царський наказ, але панського не хочемо...» [8, арк. 23–24]. Невирішеність багатьох проблем упровадження селянської реформи, небажання влади та й самих селян вивчати зміст уставних грамот, змусила В.В. Тарновського зробити висновок: «...впровадження грамот далі 19 лютого 1863 р. дуже загрозовано» [8, арк. 34 зв.]. Основним засобом вирішення проблеми він вважав мирне врегулювання, а не застосування сили.

Подібну ситуацію В.В. Тарновському довелося розв'язувати у своєму Парафіївському маєтку після оголошення Маніфесту 19 лютого 1861 р. Чернігівський цивільний губернатор князь С.П. Голіцин у листі від 22 квітня 1861 р. до архієпископа Чернігівського Філарета писав про те, що за повідомленням поміщика Борзенського повіту В.В. Тарновського, приходський священник с. Парафіївки Єпіфаній Шейнов після того, як був прочитаний Маніфест, оголосив селянам, що жінки вже давно

не повинні працювати, що священник, отець Михайло, не так прочитав Маніфест, після чого селянки с. Парафіївка і с. Качанівка припинили виходити на панщину. Припинити заворушення вдалося лише умовляннями сина землевласника В.В. Тарновського [9]. Єпіфанія Шейнова було вислано під суворий контроль архімандрита до Троїцького монастиря. До речі, Шейнов багато років працював у Парафіївці, доводився рідним братом Н. Шейнову, з яким композитор М.І. Глінка у 1838 р. набирав українських співаків для Придворної капели.

Князь С.П. Голіцин був призначений губернатором у лютому 1861 р. Його вразило становище селян у Чернігівській губернії: «... який нещасний тут народ! Який затурканий, який скривджений, який невлаштований! Скільки безземельних! А таких кріпосників-поміщиків, як Ваші, я ніде у такий масі не бачив, між ними А.Д. Желтухін – просто красний!» [10]. Член редакційних комісій А.Д. Желтухін – один із найяскравіших прихильників збереження кріпосницьких привілеїв поміщиків.

Серед мирових посередників були близькі родичі В.В. Тарновського. Його старший син, Василь Васильович Тарновський (1838–1899), брав участь у проведенні селянської та земської реформ. Офіційно він був затверджений кандидатом у мирові посередники наказом Сенату від 24 вересня 1862 р., з 22 листопада 1864 р. він заступив на посаду мирового посередника Парафіївського участка [11]. Фактично із самого початку проведення селянської реформи він брав у цьому безпосередню участь. 15 січня 1863 р. В.В. Тарновський доручив сину домовитися із селянами с. Рожнівка про угоду щодо викупу їх громадою земель з поступкою у 20 % [12]. За участю В.В. Тарновського та його сина подібна поступка у 20 % була запропонована у 1862 р. Парафіївській, Петрушівсько-Власівській, Туркенівській, Терешихінській громадам Парафіївського маєтку [13]. У маєтку Антонівка, котрий належав молодшому сину В.В. Тарновського Володимирі, підписання уставних грамот відбулося спокійно, про що останній повідомив батька листом від 4 грудня 1861 р. [14].

Епістолярні джерела родинного архіву Тарновських свідчать про участь у складанні уставних грамот М.А. Рігельмана, чоловіка дочки В.В. Тарновського, Марії Василівни (1839–1887). Микола Аркадійович був відомим громадським діячем, брав участь у підготовці та проведенні селянської реформи на Чернігівщині. У листі від 29 липня 1859 р. М.А. Рігельман подякував В.В. Тарновському за надсилання журналів Редакційної комісії, у яких, як він вважав, був розміщений матеріал, що викликав животрепетний інтерес до роботи комісії. Далі він зробив кілька зауважень, серед яких про те, «...що комісія трохи захопилася, і занадто мало уваги звертає на думку суспільства... це недолік. Не можна приймати за громадську думку статті журналів з їх проплаченим лібералізмом...» [15]. 4 листопада 1859 р. він писав В.В. Тарновському, що хоче повідомити свої думки

щодо селянської справи, унаслідок чого «...надсилаю вам мою записку з цього предмету. Якщо будете мати час, прочитайте її у вашому ареопазі разом із Галаганами» [16]. М.А. Рігельман у цьому листі розповів про значні суперечки між членами чернігівського комітету з поліпшення побуту селян щодо розміру наділу землі на одне селянське сімейство. Таке спілкування допомагало В.В. Тарновському у процесі роботи над документами Редакційних комісій у Санкт-Петербурзі – думку місцевих громадських діячів члени комісій доводили до уваги своїх колег під час засідань.

У пореформений час В.В. Тарновському довелося займатися цікавим проєктом щодо викупу дворових людей, запропонованим відомим своїми науковими працями з політичної економії українським статистиком Д.П. Журавським, який висунув ідею заснувати товариство з викупу з кріпацької залежності дворових людей. 30 травня 1856 р. Дмитро Петрович надіслав В.В. Тарновському листа, у якому надав інструкції щодо виконання його заповіту від 14 травня 1956 р.; душоприказниками він призначив В.В. Тарновського та Г.П. Галагана. Після смерті подружжя Журавських їх майно переходило у повне розпорядження душоприказників з метою використати його на добродійну справу, зокрема, на викуп з кріпацтва дворових людей, а потім інших, наскільки дозволять кошти за майно. Він писав: «... Думка використати моє майно на викуп кріпосних людей з самого початку навела мене на іншу думку...саме пов'язати чесну мою справу з суспільною установою, що має таку саме мету, але вже за участю не одного, а багатьох осіб... Я кажу про заснування товариства для викупу дворових людей, що не приписані до землі. Правила дій такого товариства укладені мною і Вам передані з метою ознайомлення з цією думкою місцевих жителів, поки обставини дозволять клопотати про дозвіл уряду на заступання товариства...» [17]. Свій архів та бібліотеку Д.П. Журавський заповів Г.П. Галагану і В.В. Тарновському. 23 листопада 1856 р. Д.П. Журавський помер, його майно залишалося у прижиттєвій власності його дружини, О.П. Журавської. У 1861 р. кріпосна залежність людей була скасована, але постала інша проблема – як забезпечити сотні тисяч людей роботою, що надавала б їм можливість заробити на життя. В.В. Тарновський і Г.П. Галаган вважали, що одним із шляхів її вирішення може стати надання людям, особливо молодим, професійної освіти.

Після смерті В.В. Тарновського у грудні 1866 р. Г.П. Галаган вирішив зробити розпорядження на випадок своєї смерті, у якому він просив попечителя Київського навчального округу князя О.П. Ширинського-Шахматова капітал, що залишиться від майна Д.П. Журавського, прийняти до Головного управління Київського навчального округу, якщо округ буде ліквідовано – до установи, яка буде управляти навчальною частиною округу. На його думку, після смерті О.П. Журавської,

капітал слід витратити на виховання дітей у ремісничих закладах [18, арк. 2–3]. 16 квітня 1869 р. у листі до управління Київського навчального округу Г.П. Галаган попросив прийняти від нього банківські білети та гроші в управління округу [19]. Так закінчилася ця історія.

Отже, епістолярій архівних та музейних установ України надає великі можливості для дослідження життя українського суспільства середини XIX ст., висвітлює громадську діяльність українців, які вписали свої імена в історію України та плідно працювали на благо свого народу, поступово впроваджуючи в життя демократичні принципи вирішення економічних і політичних питань. Для подальшого вивчення епістолярної спадщини, особливо в умовах карантину, було б бажано зробити тематичні або персоніологічні електронні збірники документів, тим самим надавши вільний доступ до них дослідникам.

ДЖЕРЕЛА

1. Товстоляк Н.М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст. (автореф. на здобуття наукового ступеня ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Дніпропетровськ, 2006. 16 с.
2. Товстоляк Н.М. Земська діяльність В.В. Тарновського – старшого. *Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті* : II Міжнародна конференція : матеріали доповідей та виступів. Ніжин, 2005. С. 54–57.
3. Товстоляк Н.М. Проблеми аграрних відносин в українському селі 40–50-х рр. XIX ст. в роботах В.В. Тарновського – старшого. *Питання аграрної історії України та Росії*. Дніпропетровськ, 2010. С. 47–53.
4. Товстоляк Н.М. Суспільна діяльність В.В. Тарновського – старшого в період підготовки та проведення реформ 50–60-х років XIX століття. *Скарбниця української культури* : Збірник наукових праць. Вип. 12. Чернігів : Вид-во Чернігівського ЦНТЕІ, 2010. С. 228–233.
5. Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект) : Монографія. Дніпропетровськ : «ЛІРА», 2011. 732 с.
6. Тарновский В.В. О делимости семейств в Малороссии. Труды комиссии, высочайше учрежденной при императорском университете св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа Подольской, Волынской, Киевской, Черниговской и Полтавской. Т. II. Киев : Типогр. ун-та Св. Владимира, 1853. С. 1–15.
7. Тарновский В.В. Юридический быт Малороссии. *Юридические записки*, издаваемые П. Редкиным. Москва, 1842. Т. 2. С. 30–48.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. II, спр. 30239, арк. 23–32.
9. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі – ЧОІМ), ал. 504/59/11.
10. ЧОІМ, ал. 504/59/10.
11. ЧОІМ, ал. 504/16/24.
12. ЧОІМ, ал. 504/7/2.
13. ЧОІМ, ал. 504/7/3.
14. ЧОІМ, ал. 504/59/4.
15. ЧОІМ, ал. 504/40/2.
16. ЧОІМ, ал. 504/40/1.
17. ЧОІМ, ал. 504/63/1.
18. ІР НБУВ, ф. II, спр. 27416.
19. ІР НБУВ, ф. II, спр. 28417.

Tovstoliak N.M. V.V. Tarnovskiy (1810–1866) during preparation and realization of Peasant Reform in 1861 (by epistolary materials)

The article have been based on a little known epistolary sources about Ukrainian progressive figure V.V. Tarnovskiy participation in preparation and realization Peasant Reform in 1861. V.V. Tarnovskiy was one of well-known Ukrainian expert in rural economics, landowner economy and social relations in Ukrainian country of 19th century. He realized his own scientific researches, practical activity in cooperate with other proactive participant of preparation and realization Peasant Reform in 1861 G.P. Galagan and others. G.P. Galagan was a good friend, estemate, they worked together in the Commission of preparation Peasant Reform,

and after 1861 – in the Institutions of local governing. A little known V.V. Tarnovskiy' letters to G.P. Galagan shows the complicated process of Peasant Reform in Chernigiv's and Poltava's Regions.

V.V. Tarnovskiy's sons, Vasil and Volodymyr, son-in-law M.A. Rigelman (husband his daughter), took part in Peasant Reform too. V.V. Tarnovskiy and G.P. Galagan were executors of D.P. Zhuravskiy's testament. In 1856 Ukrainian progressive statistician D.P. Zhuravskiy made his will for charitable for hous-serfs. In 1869 G.P. Galagan transferred D.P. Zhuravskiy capitals to Kyiv Education Department.

Key words: V.V. Tarnovskiy, G.P. Galagan, D.I. Zhuravskiy, M.A. Rigelman, Peasant Reform 1861.

REFERENCES

1. Tovstoliak, N.M. (2006). *Metsenaty i suspilni diyachi Tarnovski, ih mistse i rol v istorii Ukrainy XIX st.* [Patrons and public figures Tarnovski, their place and role in the history of Ukraine of the 19th century] (*Candidate's thesis*). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
2. Tovstoliak, N.M. (2005). *Zemska diialnist V.V. Tarnovskoho – starshoho* [V.V. Tarnovskiy-the older zemska activity]. *Znaki pytannia v istorii Ukrainy: ukrainska istoriia u Yevropeiskomu konteksti: II Mizhnarodna konferentsiia: materialy dopovidei ta vystupiv.* (pp. 54–57). Nizhyn. [in Ukrainian].
3. Tovstoliak, N.M. (2010). *Problemy ahrarynyh vidnosyn v ukrainskomu seli 40–50-h rr. 19 st. v robotah V.V. Tarnovskoho – starshoho* [The problems of agrarian relations in Ukrainian country in the 40–50th years of XIX century in V.V. Tarnovskiy – the older researches]. *Pytannia ahrarynoi istorii Ukrainy ta Rosii,* (pp. 47–53). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
4. Tovstoliak, N.M. (2010). *Suspilna diialnist V.V. Tarnovskoho – starshoho v period pidhotovky ta provedennia reform 50–60-h rokiv 19 stolittia* [V.V. Tarnovskiy – the older public activity at the period of preparation and realization Reforms 50–60th years of XIX century]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury: Zbirnyk naukovykh prats,* pp. 228–233. Issue 12. Chernihiv: Publ. Chernihivskoho TsNTEI. [in Ukrainian].
5. Lytvynova, T.F. (2011). «Pomishchitska pravda». *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukraini ta selianske pitannia naprikintsi 18-u pershii polovyni 19 stolittia (ideolohichniy aspekt)* [«Landowner truth». Nobility of Left Bank Ukraine and peasant issue from the end of XVIIIth – to the first half of XIX centuries]. Dnipropetrovsk: «LIRA». [in Ukrainian].
6. Tarnovskiy, V.V. (1853). *O delimosti semeystv v Malorossii* [About separability of families in Malorossia]. *Trudy komissii, vysochayshe uchrezhdennoy pri imperatorskom universitete sv. Vladimira dlya opisaniya guberniy Kievskogo uchebnogo okruga Podolskoy, Volyinskoy, Kievskoy, Chernigovskoy i Poltavskoy.* Vol. II, pp. 1–15. Tipogr. Un-ta Sv. Vladimira, Kyiv. [in Russian].
7. Tarnovskiy, V.V. (1842). *Yuridicheskiy byt Malorossii* [Juridical way of life in Malorossia]. *Yuridicheskie zapiski, izdavaemye P. Redkinyim.* Vol. 2, pp. 30–48. [in Russian].
8. Institut rukopisu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskoho (dali – IR NBUV), f. II, spr. 30239, ark. 23–32.
9. Chernihivskii oblasnyi istorichnyi muzei im. V.V. Tarnovskoho (dali – ChOIM), al. 504/59/11.
10. ChOIM, al. 504/59/10.
11. ChOIM, al. 504/16/24.
12. ChOIM, al. 504/7/2.
13. ChOIM, al. 504/7/3.
14. ChOIM, al. 504/59/4.
15. ChOIM, al. 504/40/2.
16. ChOIM, al. 504/40/1.
17. ChOIM, al. 504/63/1.
18. IR NBUV, f. II, spr. 27416.
19. IR NBUV, f. II, spr. 28417.

*Стаття надійшла до редакції 29.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.*

УДК9 +321.01/02(477)

Н.А. Котельницький

ЗЕМСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (60–80 рр. ХІХ ст.): ВИТОКИ ТА ПРОГРАМАТИКА

Стаття присвячена дослідженню витоків та програматики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80 рр. ХІХ ст.). У лаконічній формі висвітлені основні джерела та історіософські імперативи, які кристалізували головні параметри загальної політичної програми опозиційної аристократичної фронди північної України. Автор приходить до висновків про те, що земський ліберальний рух на півночі Лівобережної України є велими цікавим явищем української історії ХІХ ст., яке й досі залишається «білою плямою» вітчизняної історіографії. Головними джерелами опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії були сама земська реформа 1864 р.; молоде покоління випускників університетів, вихованих на демократичних ідеалах та філософській доктрині лібералізму; конгломерат української національної аристократії, опозиційного космополітичного нобілітету та ліберального народництва. Походження абсолютної більшості персонального складу земської ліберальної партії північної України з спільноти нащадків української козацької старшини зумовило принципову відмінність опозиційної фронди від своїх колег у земських губерніях Російської імперії, яка полягала у жорсткому опонуванні абсолютистському режиму Романових, радикалізмі та принциповому ставленні до пекучої національної проблеми. Програмові засади земського лібералізму Північного Лівобережжя на початковому етапі формування не виходили за межі декларованих на загальноімперському рівні імперативів цієї течії у визвольному русі Російської імперії другої половини ХІХ ст.: ухвалення Конституції, скликання вищого вестанового представницького органу держави, здобуття головних буржуазно-демократичних прав та свобод громадян, децентралізації місцевого самоврядування, ліквідації свавілля бюрократії та силових структур, проведення глибоких соціальних та економічних реформ.

Ключові слова: північна Україна, земські інституції, ідеологія лібералізму, соціальні джерела та програма, земська аристократична фронда.

В історії земського ліберального руху в українських губерніях Російської імперії – дуже актуальної, але і до цього часу практично не дослідженої проблематики у вітчизняній історичній науці – є багато важливих проблем, що потребують належного висвітлення як на рівні регіональної історії, так і загальнодержавному щаблі. Сучасна українська історіографія вже має кілька публікацій, присвячених історії виникнення, інституціоналізації та становлення земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60–80-х рр. ХІХ ст. [1]. Однак, принципово важлива проблема витоків та початку формування програматики потужної опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії пореформеної доби залишається поки що недослідженою. Не претендуючи на вичерпність, спробуємо у лаконічній формі показати основні соціальні джерела, історіософські імперативи руху, які й кристалізували головні параметри широкомасштабної політичної програми земської аристократичної фронди північної України.

На наше переконання, земський лібералізм як опозиційний суспільний рух став закономірним «продуктом» доби Великих реформ (1856–1874) у Російській імперії, яка по суті стала другою революційною спробою «вестернізації» держави, після епохи Петра Великого. Яскравою особливістю періоду модернізацій ім-